

Strah v zraku nad Avčami

(Ob stoti obletnici padca edinega najdenega slovenskega meteorita - izpodnebnika)

Avstro-ogrsko idila ob Soči

Avče, spomladi leta 1907. Vasica pri Kanalu, stisnjena ob robu rodovitne terase nad modrozeleno Sočo, se prebujajo iz zimskega spanca. Vaški otročaji popoldne, ko ni več pouka v prostorni novi šoli, že posedajo na koncu avškega polja, od koder je prelep razgled na nedavno zgrajeno železniško postajo in na mogočen kamnit viadukt, ki se s svojimi sedmimi loki pne nad strugo hudourniške Avšce. Otroci nestrpno čakajo in vztrepetajo, ko ob določeni uri pripelje vlak.

Radovedni potniki se čudijo predorom in mostovom bohinske železnice in ko lokomotiva, prinašajoč v vagono duh po žveplu, izgine v galerijo, niti ne slutijo, da se peljejo pod vasjo s številnimi polji, senožetmi in sadovnjaki, ki poleg raznovrstnih obrti omogočajo vaščanom preživetje. Samo domačini, ki so stopili na vlak zaradi nujnih poslov v Gorici, ob prehodu železne kače čez strugo Avščka vedo, da je v njegovem zgornjem toku kar sedem mlinov in da si znajo iznajdljivi vaščani popestriti jedilnik s postrvmi, potočnimi raki in celo jeguljami.

"Zdaj se bo začelo novo življenje. Proga prinaša napredek. Naši otroci bodo nadaljevali šolanje v slovenskih šolah v Gorici in ne bodo več samo kmetje, kovači, mizarji, čevljarji in furmani. Novo stoletje bo doba blagostanja in Slovenci v teh krajih bomo vedno močnejši," v nedeljo po maši vzneseno modruje župan Ivan Makarovič v vaški gostilni. Mlajši moški mu zavzeto pritrjujejo, izkušeni očanci pa puhajo tobačni dim izpod brk in si mislijo svoje.

Padec z jasnega neba

31. marec 1908. Movrnov boršt, dobre pol ure hoje iz Avč proti Banjšicam. Hladno spomladansko jutro, a napoveduje se jasen, sončen dan. Janez Kolenc iz Gorenjega Avščka ima opravke v gozdu in s seboj je vzel šestletnega sina, da tudi njega vzgoji v pridnega delavca. Ura je 8.45. Nenadoma zasliši močno šumenje in žvižganje, ozira se okrog, ne vidi nič. Šum narašča in traja, traja. Preplašeni sinek se stisne k očetu. Naenkrat nekaj treščič v drevo, kakšnih štirideset metrov v blagem bregu pod njim, in Janez opazi pet centimetrov debelo vejo, ki se hrešče odlomi, v bližini jablane pa se vzdigne oblaček prahu. Kolenc je radoveden, a boji se približati drevesu, tudi zaradi na smrt prestrašenega otroka, ki ga priganja, naj odideta domov. Skrbni oče posluša sina, a doma mu radovednost ne da miru.

Popoldne poišče bližnjega prijatelja, s katerim sta bila skupaj v vojski, in nemudoma pohitita v Boršče. Ob jablani najdeta jamico, obkroženo z ožganim listjem, in začneta kopati. Trideset centimetrov globoko ju čaka presenečenje: svetleč kovinski predmet, podoben ledvički, dolg za ped in težak dober kilogram. Skrbno ga zavijeta in spravita v malho in pohitita v Avče.

Janez najprej poišče lastnika zemljišča, Martina Križničiča, ki je tudi slišal nenavadno šumenje in žvižganje. Pristopi še sosed in kmalu se zbere kopica radovednežev. Sredi vasi pred vaško trgovino predmet skrbno stehtajo in razvije se živahen pogovor, kaj neki bi to bilo. Čeprav med prisotnimi ni nikogar, ki bi služil vojsko pri topničarjih, prevlada domneva, da gre verjetno za ostanek topovske krogle. Nekdo je slišal, da so imeli Italijani (meja na oni strani hriba je oddaljena le slabih deset kilometrov) orožne vaje. Kolenc in Križničič, ki nočeta imeti nevšečnosti z oblastjo, se hitro odločita, da je sporni predmet najbolje predati orožnikom.

Topovska krogla ali meteorit?

1. april 1908. Soča, liberalni goriški časnik, prinaša med lokalnimi novicami drobno vest, da je prejšnji dan blizu vasi Avče padla topovska krogla. Novičar v članku z naslovom *Kroglje iz Italije* komentira: "Da bi bilo avstrijsko vojaštvo tako neprevidno, ne verujemo, a da bi bilo to prvi pozdrav Avstriji iz sestanka cesarja Viljema in kralja Emanuela, je nemogoče, ker nam ministri zagotavljajo "dobre" odnošaje med zavezniki! Pričakujemo, da poklicani faktorji to zadevo razjasnijo." "*Strah v zraku in topova krogla,*" se čez par dni oglasita še ljubljanski Slovenec in klerikalna Gorica.

Na te vesti slovenskega časopisja se 4. aprila ogorčeno odzove nacionalistični *Il gazzettino popolare*, ki pod naslovom *Bomba ... d'aprile* sporoča, da so slovenski časniki prinesli novico, ki "na več kilometrov daleč zaudarja po prvoaprilski potegavščini", potem pa nadaljuje: "Zelo radi bi si pobljže ogledali ta znameniti izstrelek, težak 130 dek, toda dokler ga ne bomo videli na lastne oči, bomo to italijansko granato imeli za prvovrstno aprilsko šalo, ki pa je ne more ravno vsak prebaviti."

Istega dne se ponovno oglašajo Soča, in sicer s pojasnilom v naslovu članka: "*Kroglja iz Italije*" - *meteor*. Po začetni navedbi, da je "v bližini Avč padel v sredo, dne 1. aprila, skoro 1 kg težak kos meteornega železa", pisec prispevka omenja govorice, da "je to "štrafnga za Avče, ker se je toliko Avčanov izneverilo klerikalni stranki na volitvah" in doživeto navaja vtise opazovalcev: "Slišalo se je šumenje, ko je padal meteor, kakor da bi kak mogočen plaz se drvil z visoke planine v nižavo. Tako so slišali v Tolminu, tako se je slišalo do Idrije in naprej, kakor tudi do Bohinja."

8. aprila pa ljubljanski Slovenec prinaša nove vesti z Gorenjske. Novičar omeni, da so opazili pojav padca meteorja okoli 9. ure zjutraj tudi v Kamni Gorici, na Lipnici in na Dobravi: "Delavci na polju so kar naenkrat začuli pri jasnem nebu silno gromenje čez Jelovco in strme obstali ter z delom prenehali, pričakujoč po 16 do 20 sekundnem gromenju, da se zemlja strese. Vendar po prenehanju bobnenja ni bilo čutiti najmanjšega tresenja zemlje." Še dandanašnji kroži po Kamni Gorici ustno izročilo, da so vaščani, boječ se potresa, še tri dni po dogodku organizirali vaške straže, in da so nekateri domačini napovedovali, da se bo na Primorskem v kratkem zgodilo nekaj hudega.

Dragocenost v muzeju na Dunaju

Prve dni aprila 1908. Meteorit prevzame orožniška postaja v Ročinju in ga nemudoma posreduje deželnemu orožniškemu poveljstvu v Trstu. Orožniki iz Kanala pokličejo najditelja Janeza Kolenca na razgovor, naredijo zapisnik o dogodku in sestavijo poročilo za predstojnike. Kolenc izpove, da je najprej slišal eksplozijo v zraku, tej pa je sledilo dveminutno žvižganje in šumenje. Sicer pojava meteorja na nebu ni videl in tudi ni opazil nobenega pojava svetlobe.

Govoricam o domnevni topovski krogli, ki bi bila lahko tudi meteorit, z zanimanjem prisluhne Ferdinand Seidel, že deset let profesor mineralogije na goriški realki, na kateri je nadomestil nenadoma umrlega naravoslovca in pisatelja Frana Erjavca. 23. aprila Seidel o govoricah obvesti svojega znanca Friedricha Berwertha iz dunajskega Naravoslovnega muzeja. Berwerth, direktor Mineraloško-petrografskega oddelka, takoj ukrepa in pošlje telegrafska poizvedovanja na poveljstva orožniških postaj. Cesarsko kraljevi orožniški inšpektor je v teh dneh na inšpekcijski poti v Trstu, kjer prevzame meteorit in ga prinese na Dunaj. Berwerth preko orožniške postaje v Ročinju poskrbi za njegov odkup.

11. junija ima Berwerth kot dopisni član na Cesarski akademiji znanosti predavanje o avškem meteoritu. Po njem razlaga skupinici radovednih poslušalcev: "Taka srečna naključja so resnično redka. Če ne bi bilo Kolenca v neposredni bližini, bi meteorita zagotovo nikoli ne našli. Vprašanje je tudi, če bi Kolenc sploh opazil točno mesto padca: usmerila ga je odlomljena jablanova veja. In pomislite: za meteorit je dobil najditelj 20 kron, lastnik zemljišča Križnič pa 40. Pravzaprav malenkost. Orožniško poveljstvo ni dovolilo višje odkupne cene, čeprav je to šele tretji najdeni železni meteorit, ki je padel na območju naše monarhije v poldrugem stoletju (pred tem v Hrašćini pri Zagrebu leta 1751 in v Broumovu na Češkem leta 1847). Zato je za nas avški kos izjemna dragocenost: pred kratkim sem dal izdelati odlitek in livar je moral jamčiti, da vrne izvornik nepoškodovan, s 5000 kronami. To je že pravo premoženje."

Konec obsoške idile

Meseca maja 1915. Za vraževerne se začenjajo uresničevati napovedi, izrečene ob padcu avškega meteorita. Začetek soške fronte. Tudi Avče se znajdejo na bojni liniji ob Soči in ljudje odhajajo v begunstvo v notranjost monarhije, ne vedoč, če se bodo še kdaj vrnili. Med tistimi, ki ostanejo in občasno obdelujejo polja, padajo nedolžne žrtve. Posebno krvavi sta v tem predelu 10. in 11. ofenziva, ko italijanska vojska prodre čez Sočo in zasede pol Bajnšic.

Po dobrih dveh letih mesarskega klanja je vas porušena in razrita, po ohranjenem poročilu ni enega drevesa, ki bi v navzkrižnem ognju ostalo celo. Žrtev je tudi domači župnik Simon Gregorčič, mlajši soimenjak goriškega slavčka, uspešen prevajalec iz različnih slovanskih jezikov. Umakne se na Banjšice, a še vedno skrbi za duhovno oskrbo preostalih domačinov; zaradi prestanih vojnih strahot se mu omrača um in še med vojno umre v ljubljanski hiralnici. Neobičajni spomenik (bajonet - križ) na italijanskem vojaškem pokopališču ob potoku Avščku še danes opozarja na krute nesmisle tega časa.

Posočje, ki je z izgraditvijo monumentalne bohinjske proge začelo cveteti, se s prihodom nove italijanske oblasti pogrezne v temo. Izobraženci odhajajo v Jugoslavijo, ljudje brez dela se izseljujejo v Ameriko, kmečka posestva propadajo in prehajajo v državno last.

Politični izseljenec Ivan Pregelj je v gorenjskem Kranju, pradavnem mestu na sotočju Save in Kokre, ves čas z mislimi pri svoji primorski lepotici Soči. Zelo dobro pozna legendo, da se je leta 1885 na hribu Kobilnik pri Tolminu ob padcu meteorita tamkajšnji pastirici prikazala Devica Marija, saj se je sam večkrat udeležil romanja k velikemu litoželeznemu križu (z vozom so ga pripeljali z Dunaja!), ki še danes stoji na tem razglednem mestu. Ker ve tudi za padec avškega izpodnebnika, ga izvirno vključi v svojo znamenito pripoved o prečudežnem romanju tolminske mučenice Matkove Tine: "In tedaj se je zgodilo čudo. Zarja je še enkrat oblila cerkvico Marije Snežnice nad Avčami. Nad cerkvico pa se je vnelo kakor zvezdica in se je spustilo v strašnem loku kakor po mostu sem dol k otročnici. In čim bliže in niže je prihajalo, tem jasneje je bilo. Bila je sama Gospa nebes in je šla na pomoč ubogi otročnici, ki je razširila roke k njej."

Tik pred iztekom fašistične ere Italijani zgradijo dve hidroelektrarni na Soči (nekaj domačinov dobi delo), ampak luč, ki posveti v domove, prekine nova svetovna morija, ki tudi ne prizanaša Avčam: v vasi ob strateško pomembni prometnici sta dve postojanki, ki s svojima posadkama varujeta železniški most in viadukt. Zavezniki zahtevajo akcijo: detonacije odmevajo, kamniti loki padajo, postojanka gori. Istega leta Nemci minirajo šolsko poslopje in s pridobljeno opeko gradijo nove bunkerje in kaverne.

Ko nastopi tako težko pričakovana svoboda, je padec avškega meteorita že povsem pozabljen: menjave državnih meja, družbenih ureditev in uradnih jezikov so prispevale svoje. Nihče več ne ve, da je leta 1909 v Celovcu izšel učbenik Mineralogija in geologija za velike gimnazije, v katerem je avtor Leopold Poljanec s ponosom zapisal: "31. marca 1908 je padel pri vasi Avče na Goriškem izpodnebnik, ki tehta 1230 g."

Slovenski meteorit je, meteorita ni!

Leto 1961. Revija Proteus, začetek znanstvene detektivke. Miklavž Feigel spodbudi zanimanje domače strokovne javnosti z omembo treh dokumentiranih padcev meteoritov v okolici Ajdovščine. Dva od teh naj bi se nahajala v naravoslovni zbirki pokojnega učitelja Edmunda Čibeja, vendar se kasneje izkaže (Fran Erjavec bi dejal, da ni vse zlato, kar se sveti), da gre le za ostanke topilniške žlindre, ki je v okolici Ajdovščine zaradi fužinarskih obratov ne manjka. Ne Feigel ne Valerija Osterc ne Lavo Čermelj, ki v tem letniku revije pišejo o meteoritih, avškega primerka ne omenjajo.

Pač pa se v konkurenčni reviji Življenje in tehnika pojavi članek Nekaj o meteoritih pri nas. Nepodpisani avtor Rajko Pavlovec najprej omeni kamniti meteorit, ki je že davnega leta 1521 padel v Foči in so ga vzdali v džamijo, in meteorit, imenovan "zagrebško železo", ki je leta 1751 padel v Hrvaškem Zagorju. Za tem polemizira s Feiglom in podvomi, da je šlo v okolici Ajdovščine za najdbe

pravih meteoritov. Pavlovec se je kot geolog izpopolnjeval na Dunaju, kjer mu je prišlo v roke tudi Berwerthovo poročilo, zato na koncu kratkega članka zapiše: "Skoraj povsem se je izgubilo poročilo o meteoritu, ki je padel 31. marca 1908 dopoldne blizu Avč. Zanj je zvedel znani geolog Franc Seidel, takrat profesor v Gorici. Mislil je, da je priletela iz Italije topovska krogla. Pozneje so na Dunaju z analizami ugotovili, da gre za meteorit."

Čeprav za tem Pavlovec navede še najditelja in meteorit opiše, njegov zapis začuda ne vzbudi nobenega javnega odmeva. Nasprotno, na Berwerthovo poročilo pozabi celo sam, ko čez petintrideset let v isti reviji opisuje meteoritski krater Kali v zahodni Estoniji in na koncu kratkega zapisa pravi: "Na Hrvaškem so našli že kar nekaj ostankov meteoritov, v Sloveniji pa jih doslej še ne poznamo. V Vipavski dolini sicer govorijo o padcu meteorita pri Lokavcu nad Ajdovščino, vendar so tam le ostanki starih topilnic železa in o meteoritu ni sledu. Prav gotovo pa je kdaj tudi na slovensko ozemlje padel kak meteorit."

Leta 2001 prinese Delo članek o dunajski zbirki meteoritov in profesor Gero Kurat (sedanji naslednik direktorja Berwertha) na koncu omeni tudi avškega, ki da je "zelo lep kos". Pa tudi to ne pomaga, da ne bi v razkošnem zborniku Prirodoslovnega muzeja o mineralnih bogastvih Slovenije leta 2006 ponovno pisalo: "Le kdaj bomo v Sloveniji našli meteorit? Gotovo je, da nekje je, saj so jih našli v vseh deželah okrog nas in je torej le vprašanje časa, kdaj se bomo takšne najdbe razveselili tudi mi."

Priprave na obletnico padca

Spomladi 2007. Čeprav o avškem meteoritu ves čas piše tuja strokovna literatura in čeprav ga dobimo na svetovnem spletu (pod imeni Avce, Avec, Auzza itd.), bi lahko ostal širši javnosti še naprej nepoznan, če se ne bi približevala stota obletnica padca. Med domačini se obudi ustno izročilo, vnuk lastnika zemljišča skladatelj Štefan Mauri pokaže mesto padca v Movrnovem borštu, v reviji Življenje in tehnika izide obširen članek, avško športno-kulturno-turistično društvo pa se začne pripravljati na proslavitev obletnice (urejanje dostopa na mesto padca, priprave na razstavo, snemanje dokumentarnega filma).

Obenem se končuje izgradnja ČHE Avče; ta bo z akumulacijskim jezerom na Kanalskem Vrhu in strojnico nad jaškom ob izlivu Avščka v Sočo temeljito spremenila podobo okoliške pokrajine. Po doseženem kompromisu med investitorjem in civilno iniciativo, ki je zahtevala vkop žic priključnega daljnovoda v zemljo, bo vaščanom še naprej omogočena pridelava kakovostne hrane, te vedno bolj strateške dobrine. Z odškodnino za uničeno okolje bo gasilski dom sredi vasi adaptiran v večnamenski objekt. "Zdaj se bo začelo novo življenje," bi v gostilni ponovno rekel avški župan. Pa ni več ne župana in ne gostilne in tudi ni več izkušenih možakov, ki bi puhali tobačni dim izpod brk in si mislili svoje.

Zoran Božič

Nova Gorica, 31. 1. 2008

FOTOGRAFIJE:

1. Mrtvaški viadukt čez hudournik Avšca
2. Avški primerek v vitrini dunajske zbirke meteoritov
3. Panorama Avč - približno mesto padca meteorita
4. Spomenik na vojaškem pokopališču ob Avščku
5. Močila - korito z venerinimi laski
6. Kažipot k mestu padca meteorita v Movrnovem borštu
7. Pomnik ŠTK društva Avče na mestu padca meteorita
8. Strojnica nad jaškom ČHE Avče ob izlivu Avščka

